

۴۵. از طریقی دانستن رؤیت و منوط ساختن حکم به ثبوت واقعی هلال، محدودی پیش می‌آید که نمی‌توان بدان ملزم شد. توضیح اینکه رؤیت متعارف، غالباً پس از سپری شدن چند ساعت از خروج هلال از محاق اتفاق می‌افتد و لازمه این امر، آن است که در طول تاریخ اسلام، از زمان رسول‌خداﷺ تا به امروز، روزه مسلمانان در اول ماه رمضان و افطارشان در اول ماه شَوَّال نبوده باشد؛ زیرا فرض این است که غالباً پس از تحقق موضوع حکم، هلال را رؤیت می‌کردند. لازمه این امر، آن است که شارع، مکلفان را به طریق و اماره‌ای ارجاع داده باشد که غالباً خلاف واقع است و بدین ترتیب آنان را از تکلیف واقعی دور کرده باشد؛ در صورتی که می‌توانست با بیانی مناسب، منوط بودن ثبوت هلال بر خروج آن از محاق را برساند. برای مثال از تعبیری مانند «إذا عَلمَ أوَّلُ الشهر» و جز آن استفاده کند که همه راه‌های علم را شامل می‌شوند.

به بیانی دیگر، لازمه این سخن، آن است که شارع، تکلیفی را برای بندگان معین کند، سپس خود او، آنان را به مخالفت با این تکلیف واقعی وادارد. چنین چیزی را در حق شارع حکیم نمی‌توان پذیرفت. نتیجه اینکه موضوع وجوب روزه و افطار، فقط رؤیت متعارف است.

ممکن است این اشکال مطرح شود که طبق گفته شما، اگر رؤیت متعارف در آینده تغییر کند؛ یعنی مردم عادت کنند به دلیل فراوانی دوربین یا تلسکوپ، در رؤیت، از آن‌ها استفاده کنند، لازم می‌آید که هلال با این ابزار ثابت شود؛ زیرا موضوع حکم در آن زمان تغییر یافته است و نیز قاعده چنین اقتضا می‌کند؛

یعنی رجوع به امور متعارف هر زمان در تعیین موضوعات عرفیه؛ چنانکه فقها این قاعده را در ابواب مختلف فقهی پذیرفته‌اند؛ مانند تعیین مکیل و موزون در باب ربا و مؤونه در باب خمس و موارد دیگر.

پاسخ: این سخن زمانی درست است که متعارف عصر شارع، خصوصی نداشته باشد؛ درحالی‌که در این بحث، احتمال دخالت داشتن ظهور هلال و قابلیت رؤیت متعارف آن در وجوب روزه و افطار، گریزناپذیر است.

۵. قاعده تمسک به عام در شبهات مفهومیه مخصوص دایر بین اقل و اکثر: در محل بحث، عموم وجوب روزه در ماه رمضان وارد شده و به رؤیت هلال شَوَّال، مستثنی شده است. همچنین عموم جواز اکل و شرب در غیر ماه رمضان وارد شده و در مقابل، رؤیت هلال ماه رمضان به‌عنوان مخصص ذکر شده است؛

مانند صحیح‌ه عبداللّٰه بن‌سنان: «ولا تصمُ الا للربوۃ»^{۲۸} و احادیث دیگر.

مدلول مخصص، دایر است میان اقل (رؤیت هلال با چشم سر به‌صورت متعارف) و مطلق رؤیت، هرچند با تلسکوپ و مانند آن.

مقتضای قاعده آن است که هنگام رؤیت هلال شوال با چشم مسلح، به عموم وجوب روزه و هنگام رؤیت هلال ماه رمضان، به عموم جواز اکل و شرب رجوع کنیم. جای طرح این اشکال نیست که دلیل دالّ بر وجوب روزه در ماه رمضان و جواز اکل در شعبان، از قبیل مطلق است نه عموم؛ زیرا در جای خود

ثابت کرده‌ایم که قاعده مزبور در اطلاق و تقبید نیز جریان دارد.

• ادله قائلین به جواز ثبوت هلال با چشم مسلح

مهمترین ادله کسانی که روزه و افطار را با رؤیت به‌وسیله دستگاه جایز می‌دانند، این است که در روایات معتبره، هیچ‌یک تمام نبودند و توان اثبات مدعی را نداشتند. نتیجه اینکه هلال با رؤیت توسط چشم مسلح ثابت نمی‌شود.

نقد و بررسی:

اینکه شارع، غیر از رؤیت متعارف، امارات دیگری نیز قرار داده باشد، با اماره بودن آن منافاتی ندارد و این به‌معنای کفایت مطلق ظن نیست؛ البته اشکالی در ثبوت هلال نیست؛ اگر از طریق دیگران نسبت به تحقق رؤیت متعارف آن، علم حاصل شود؛ مانند شیاع مفید علم یا گزارش کسی که گفته‌اش علم‌آور است. بنابراین، ثبوت هلال از راه گذشتن سی روز. به دلیل علم وجدانی و یقینی به دخول ماه جدید . منافاتی با این ندارد که رؤیت متعارف در غیر این صورت، اماره باشد. براین اساس اقتضای اماره بودن رؤیت متعارف آن است که تا وقتی اماره دیگری تحقق نیابد و نیز علم یقینی وجدانی حاصل نشود، ثبوت هلال، منوط به رؤیت متعارف خواهد بود و در غیر این صورت، هلال از طریق اماره‌ی دیگر یا از طریق علم وجدانی به‌سبب گذشتن سی روز یا به‌سبب متعارف دیگر، ثابت خواهد شد. بدین ترتیب اماره بودن تطوّق و رؤیت در سپیده‌دم روز بیست و نهم و مواردی از این قبیل، در طول عدم تحقق رؤیت متعارف در غروب شب آن روز است.

آنچه گفته شد، مهمترین ادله قائلین به جواز بود و همان‌طور که دیدید، هیچ‌یک تمام نبودند و توان اثبات مدعی را نداشتند. نتیجه اینکه هلال با رؤیت توسط چشم مسلح ثابت نمی‌شود.

• چند نکته مهم

۱۵. هلال با رؤیت توسط دوربین و تلسکوپ در آسمان ابری یا غبارآلود و یا با وجود مانع آسمانی دیگر، ثابت می‌شود؛ زیرا فرض این است که اگر مانع نبود، هلال آشکار می‌شد و قابلیت رؤیت داشت. کاری که دستگاه می‌کند، صرفاً رفع مانع است.

۲۵. اگر از طریق دستگاه، محل هلال مشخص شود و پس از نشان دادن مکان آن، مردم بتوانند آن را ببینند، بدون اشکال هلال ثابت می‌شود؛ زیرا فرض این است که رؤیت

می‌شمرند و آن را ملاک وجوب روزه و افطار در اول ماه رمضان و شَوَّال می‌دانند، از قرار زیر است:

۱۵. شکل‌گیری هلال، امری تکوینی و واقعی است و عبارت است از خروج ماه از زیر سایه زمین که میان ماه و نور خورشید حایل شده است و قرار گرفتن بخشی از ماه در برابر نور خورشید و ثبوت امر تکوینی و واقعی، تابع رؤیت مردم نیست. بنابراین اگر از طریق دستگاه ثابت شود و با چشم مسلح دیده شود، این رویداد تکوینی ثابت می‌گردد؛ چراکه در نصوص، وجوب روزه و افطار به ثبوت هلال منوط شده است.

اشکال این دلیل آن است که:

اولاً: منوط بودن وجوب روزه و افطار به ثبوت هلال واقعی، مردود است؛ زیرا چنان‌که گذشت، نصوص در منوط بودن حکم به رؤیت متعارف، ظهور دارند. ثانیاً: آن بخش از سفیدی ماه که از محاق بیرون آمده، اگر به‌گونه‌ای عیان نباشد که بتوان به‌طور متعارف آن را دید، هلال نامیده نمی‌شود؛ زیرا از سویی معنای موضوع‌له هلال، آن را در بر نمی‌گیرد و از سوی دیگر، اقتضای قاعده اصالت الحقیقه، ظهور هلال در معنای مزبور است.

۲۵. صحیح‌ه هشام بن حکم از ابی‌عبدالله علیه السلام: «إن كانت له بینه عاذلة علی أهل مصر أنهم صاموا ثلاثین علی رؤيته قضی یوماً»^{۲۹} با این ادعا که وجوب قضا در کلام امام علیه السلام فرع منوط بودن حکم به ثبوت واقعی است؛ زیرا طبق روایت، از آنجا که افطار آن مرد در روز سی‌ام . به‌زعم رؤیت یا گزارش برخی. مطابق واقع نیست، واجب است روزه آن روز را قضا کنند.

در نقد دلیل فوق می‌توان گفت:

اولاً: اگر مقصود امام علیه السلام از «اهل مصر» کبرای کلی باشد و بر شهر کسی که درباره روزه بیست و نه روزه پرسیده است، قابل انطباق باشد، معنای سخن حضرت چنین خواهد بود: اگر کسی بیست و نه روز، روزه بگیرد و آنگاه شخص عادلّی به او بگوید که مردم شهر او، سی روز روزه گرفته‌اند، قضای آن روز بر او واجب خواهد بود و اگر مقصود، شهر شخص افطارکننده باشد که مورد سؤال است . چنانکه بعید نیست. مسئله روشن است. پس بنابر هر دو احتمال، سخن حضرت در منوط بودن وجوب افطار و روزه به رؤیت متعارف ظهور دارد.

ثانیاً: اگر مراد از اهل مصر، مردم شهری دیگر باشد، نه شهر کلی و نیز نه خصوص شهر شخص مورد سؤال، بر شهر نزدیک و هم‌اق با شهر آن شخص حمل می‌شود. علت این انصراف آن است که در آن زمان، مردم با شتر و اسب و الاغ و حیوانات دیگر مسافرت می‌کردند؛ از این رو خبرها میان شهرهای نزدیک رد و بدل می‌شد، نه شهرهای دور. بر این اساس، مدلول روایت این خواهد بود که ثبوت هلال، مشروط است به رؤیت مردم شهر، نه یک شخص و این رؤیت چیزی جز رؤیت متعارف نیست. نتیجه اینکه دلالت این روایت بر مدعای ما قوی‌تر است.

۳۵. احکام به طابع موضوعاتشان تعلق می‌گیرند. اگر موضوع به هر طریق و با هر ابزاری ثابت شود و به‌طور وجدانی و یقینی معلوم گردد، حکم ثابت خواهد

دست آمده است؛ چراکه در غیر این صورت نفوذ حکم حاکم در حق سایر فقها، بی‌معنا و بلکه لغو خواهد بود. این در حالی است که قائلان به عدم حجیت حکم حاکم در صورت یقین به خطای مستند او، قائل به نفوذ حکم او در حق سایر مجتهدان هستند.

ازاین‌رو چنانچه فقهای دیگر بر خلاف حکم حاکم در مسئله ثبوت هلال و دیگر احکام و موضوعات شرعی حکمی صادر کنند، حکمشان نافذ نخواهد بود.

و اگر یکی از فقها به انتخاب خودشان، عهده‌دار حکومت و بهری مؤمنان شود، جایز نیست پیش یا پس از حکم او، فتوا یا حکمی صادر کنند که موجب تضعیف او شود؛ زیرا

چنانچه گفتیم، ادله ولایت فقیه بر منصب فتوا و حکومت و قضاوت، از شمول چنین موردی عاجز است.

• پی‌نوشت‌ها

- بقره، ۱۸۵؛
- کتاب العین: ج۱، ص۶۳۷. توفی الخلیل سنة ۱۷۵ ه‍.ق، فهو معاصر الإمام الکاظم علیه السلام؛
- تهذیب‌اللغة: ج۱۵، ص۳۱۶؛
- تهذیب‌اللغة: ج۱۵، ص۳۲۲ – ۳۲۱؛
- النهاية: ج۴، ص۲۶۲؛
- رعد، ۳؛
- فراق، ۲۵؛
- صباح‌اللغة: ج۶، ص۲۳۴۷؛
- اشاره به حدیث «کل ما هو آتٍ قریب»، مترجم؛
- معجم‌الفرق‌اللغویه: ص۲۶۳؛
- الوسائل: ب۱۱ من أبواب أحكام شهر رمضان، ج۲ و ۱ و ۱۶؛
- معجم‌الفرق‌اللغویه: ص۵۴۳؛
- صباح‌اللغة: ج۲، ص۲۹۴؛
- معجم‌الفرق‌اللغویه: ص۴۵؛
- المفردات فی غریب‌القرآن، ص ۲۶۸ – ۲۶۷؛
- امام خمینی علیه السلام می‌گوید: رؤیت هلال با ابزار جدید معتبر نیست؛ بنابراین اگر توسط ابزار بزرگ‌گرفته یا نزدیک‌کننده مانند تلسکوپ دیده شود

شد. برای مثال اگر شخص عادلّی با استفاده از دوربین یا تلسکوپ، ببیند که کسی، دیگری را کشت، بدون هیچ اشکالی جایز است، در دادگاه شهادت دهد. دیدن هلال با چشم مسلح نیز همین‌گونه است.

نقد: این استدلال در فرضی تمام است که وجوب روزه و افطار به اولین لحظه خروج ماه از محاق . یعنی خروج آن از زیر سایه زمین و در معرض نور خورشید قرار گرفتن . تعلق گرفته باشد. در این صورت، با توجه به اینکه فعلیت حکم، منوط است به علم به تحقق موضوع آن، اگر ماه توسط هر ابزاری مشاهده شود، حکم بر آن مرتب خواهد شد.

اما مقتضای دقت نظر، خلاف این است؛ زیرا چنانکه گفتیم، فرض این است که موضوع وجوب روزه و افطار، رؤیت متعارف هلال است و این زمانی تحقق می‌یابد که هلال چنان آشکار باشد که عموم مردم بتوانند آن را ببینند. از سویی، احتمال خصوصیت داشتن (قابل رؤیت متعارف بودن) در موارد این نصوص، برای جلوگیری از انعقاد اطلاق و جواز فراوری به غیر آن، کفایت می‌کند. همچنین اگر متیقن، امری متعارف باشد و خارج از متیقن، امری غیرمتعارف، وجود متیقن در مقام تخطاط، مانع انعقاد اطلاق می‌شود.^{۳۰} رؤیت با چشم مسلح نیز از همین قیل است.

۴۵. بی‌شک در آیه «فمن شهد منکم الشهر فلیصمه»، شهود ماه رمضان در موضوع وجوب روزه، اخذ شده است. ماه رمضان یک رویداد تکوینی است و اگر معلوم گردد، روزه واجب خواهد شد. همچنین موضوع وجوب افطار عبارت است از ثبوت واقعی ماه شَوَّال. چنانکه در بررسی لغوی گذشت، در معنای واژه «شهود» رؤیت و دیدن با چشم معتبر نیست؛ بلکه این واژه برای علم حضوری وضع شده است؛ هرچند از راهی غیر از رؤیت به دست آید. بدین ترتیب، اگر ثبوت ماه به هر طریقی معلوم شود، حکم بر آن بار می‌گردد.

نقد و بررسی:

مدلول نصوص، اعتبار رؤیت در اثبات ماه است و حتی از نصوص چنین برمی‌آید که هلال آشکار و قابل مشاهده برای عموم مردم، در موضوع وجوب روزه و افطار اخذ شده است. به قرینه این نصوص، درمی‌یابیم که مقصود از شهود شهر در آیه، شهود از راه رؤیت هلال آن است. از طرفی، یک عنوان عرفی محض است و به شهود متعارف انصراف دارد.

اشکالی که در خصوص استدلال پیشین مطرح شد، در رابطه با این استدلال نیز مطرح می‌شود؛ زیرا تکوینی و واقعی بودن ماه، منافاتی با این ندارد که شارع در موضوع حکم، آشکار و قابل رؤیت بودن هلال برای عموم مردم را معتبر بداند. علت امر آن است که ثبوت واقعی ماه، تمام موضوع نیست؛ بلکه ظهور هلال و قابلیت دیده شدن معمول آن نیز، در موضوع اخذ شده است.

۵۵. پاره‌ای از نصوص در این ظهور دارند که ثبوت هلال به رؤیت آن، هنگام غروب آخرین روز ماه گذشته منوط نیست؛ بلکه بر واقعیتی متوقف است که با رؤیت آن در صبح اولین روز ماه جدید معلوم می‌شود. نمونه این نصوص، روایت داوود از ابی‌عبدالله علیه السلام است: «إذا طلب الهلال فی المشرق عُذوة فلم یُز، فهو هاهنا هلال جدید رؤی أم لم یُز»^{۳۱}.

- و بدون ابزار قابل رؤیت نباشد، نمی‌توان به اول ماه حکم داد. تحریر الوسیله: ج۲، ص۶۲۸، ۱۸۴؛
- الوسائل: ب۱۱، من أبواب أحكام شهر رمضان، ج۲ و ۵؛
 - الوسائل: ب۱۱، من أبواب أحكام شهر رمضان، ج۶؛
 - متوفی ۱۷۵ ه‍.ق؛
 - کتاب‌العین: ج۳، ص۱۸۹۶؛
 - تهذیب‌اللغة: ج۵، ص۳۶۵؛
 - همان؛
 - از بزرگ‌ترین لغت‌شناسان زبان عربی است. در سال ۲۲۳ متولد شد و در سال ۳۲۱ از جهان چشم فروست. الجهموه فی اللغة، الإشتقاق، الخلیل الکبیر، والخیل الصغیر از جمله آثار او هستند. وقتی از دنیا رفت، مردم در حق او گفتند: با مرگ این درید و جثاتی. که در یک روز رخ داد. علم لغت و کلام نیز مزیند. / مقدمة کتاب فقه اللغة للعالی: / تراجم أئمة اللغة، ص۱۴؛
 - از بزرگ‌ترین محدثین سیار الشیبانی در سال ۲۵۰ به دنیا آمد و در سال ۲۹۱ از دنیا رفت. در زمان خود، در نحو و لغت، امام کوفیین بود. از محضر ابن‌الاعرابی و دیگران بهره‌ها برد. شخصی مورد اعتماد و دین‌دار بود و به راست‌گویی و شناخت غریب و روایت شعر کهن شهرت داشت و از همان کودکی نزد اسانید به تفوق شناخته می‌شد. زمانی که ابن‌الاعرابی در او را می‌رساند. ابوبکر تاریخی از او چنین یاد کرده است: ابوعباس ثعلب در میان عرب‌زبانان، راست‌گوترین، والأفم‌ترین، پراوازه‌ترین، برجسته‌ترین و دانشمندترین بود. / مقدمة کتاب فقه اللغة للعالی: ص۲۰؛
 - تهذیب‌اللغة: ج۵، ص۳۶۶؛
 - ابراهیم: ۴؛
 - وسائل‌الشیعة: ب۱۱ من أبواب أحكام شهر رمضان، ج۱۳؛
 - وسائل‌الشیعة: ب۱۱ من أبواب أحكام شهر رمضان، ج۱۰؛
 - وسائل‌الشیعة: ب۱۱ من أبواب أحكام شهر رمضان، ج۶؛
 - وسائل‌الشیعة: ب۱۱ من أبواب أحكام شهر رمضان، ج۱۴؛
 - وسائل‌الشیعة: ب۱۱ من أبواب أحكام شهر رمضان، ج۱۶؛
 - وسائل‌الشیعة: ب۵ من أبواب أحكام شهر رمضان، ج۱۳؛
 - در میحت اطلاق و تقبید کتاب «بدایع البحوث» و کتاب «دقائق البحوث» در علم اصول، این مسئله را بررسی کرده و توضیح داده‌ایم؛
 - وسائل‌الشیعة: ب۹ من أبواب أحكام شهر رمضان، ج۴؛
 - وسائل‌الشیعة: ب۹ من أبواب أحكام شهر رمضان، ج۲؛

رؤیت هلال با چشم مسلح

آیت‌الله سیفی مازندرانی

ادامه از صفحه ۲

صریح‌تر از این روایت، صحیح‌ه خُزّاز به‌نقل از ابی‌عبدالله علیه السلام است: «ولیس رؤیةالهلال أن یقوم عدّة فیقول واحد قد رأیته و یقول الآخرون لم نره إذا راه واحد راه مأة وإذا راه مأة راه ألف».^{۲۸}

نظیر این صحیح‌ه، مؤثقه سماعه است: «إنه سأل أباعبدالله علیه السلام عن الیوم فی شهر رمضان یُختلف فیه، فقال: إذا اجتمع أهل مصر علی صیامه للرؤیة، فاقضه إذا كان أهل المصر خمسة مأة إنسان».^{۲۹}

و نیز مؤثقه عبداللّٰه بن‌بکیر به‌نقل از ابی‌عبدالله علیه السلام: «صم للرؤیة و أظفر للرؤیة و لیس رؤیة الهلال أن یجیء الرجل والرجلان فیقولاً رأینا، إنما الرؤیة أن یقول القائل: رأیت فیقول القوم صدق».^{۳۰}

گرچه این روایات در باب تعارض شهادت مدعیان و متکران رؤیت وارد شده‌اند، به‌روشنی بر این دلالت دارند که وجوب روزه و افطار، منوط به رؤیت متعارفی است که برای عموم مردم اتفاق بیفتند. با ادله یادشده، دلیل نادرستی ادعای اطلاق نصوصی که امر می‌کنند، در صورت رؤیت، روزه بگیرد و افطار کند، روشن می‌شود. ادعای ما بر رد این اطلاق، صرفاً از باب انصراف بی‌دلیل و نستجیده نیست تا بتوان از این لحاظ بر آن خرده گرفت.

معنای حدیث این است که اگر هلال در سپیده‌دم روز بیست و نهم ماه رمضان دیده نشود، آن روز، آخرین روز ماه رمضان و فردای آن روز، عید خواهد بود و اگر هلال در آن هنگام دیده شود، آن روز عید خواهد بود. علت آن است که رؤیت آن در این هنگام، حکایت از ثبوت هلال در شب گذشته دارد. پس مقصود از هلال جدید، هاللی است که در غروب شب گذشته، نبوده و تازه طلوع کرده است و نیز دیدن آن در سپیده‌دم، نشانه این است که شب آینده (یعنی شب سی‌ام) شب عید است.

وجه استدلال: روایت مزبور از راه مفهوم، بر این دلالت دارد که رؤیت هلال در صبح روز بیست و نهم برای اثبات هلال در غروب شب گذشته . اگر در آن هنگام دیده نشده باشد. کافی است. بر این اساس ثبوت هلال، منوط به رؤیت نیست؛ بلکه منوط به واقعیتی است که با رؤیت آن در صبح روز بعد کشف می‌شود.

نقد استدلال:

اولاً: این روایت به دلیل وجود زکریا بن یحیی کندی در طریق آن، ضعیف است؛

ثانیاً: اینکه شارع اماره‌ای دیگر برای اثبات هلال قرار دهد، با اماره بودن رؤیت متعارف آن در غروب شب بعد منافات ندارد. ثمره [این تعدد اماره] آن است که اگر یکی از دو اماره تحقق نیابد، ثبوت هلال بر اماره دیگر متوقف خواهد بود.

۶۵. صحیح‌ه مزایم از پدر خود از ابی‌عبدالله علیه السلام: «إذا تطوّق الهلال فهو للیلین وإذا رأیت ظلّ رأسک فیه فهو لثلاث».^{۳۱}

این روایت، از نظر سندی صحیح است و اشکالی ندارد. وجه دلالت آن نیز چنین است که ثبوت هلال از راه تطوّق [=تشکیل حلقه نورانی در اطراف آن]، بر این دلالت دارد که ثبوت آن، منوط است به واقعیت آن، که تطوق هلال در شب دوم، کاشف از این واقعیت است. بنابراین رؤیت یکی از طرق و امارات است و موضوعیتی ندارد.